

0. Bevezetés

Hol volt, hol nem volt, volt egyszer egy uráli akkuzatívusz (vagy inkább kettő)... Ha volt egyáltalán...

Ezzel a furcsa beköszöntővel azt kívánom érzékeltetni, milyen benyomás alakult ki bennem, amikor megismerkedtem a kérdéskört tárgyaló hatalmas szakirodalommal és a benne olvasható, gyakran talányos, egymásnak olykor súlyosan ellentmondó állásfoglalásokkal. Ez indította „Az ősi uráli tárgyragok története és vesszőfutása, *Accusatum et expulsum*” címválasztásra, amely latin részének megformálását Ritoók Zsigmond professzor úrnak köszönhetem.

Más kollégák is segítettek nekem, mégpedig nyelvi adatokkal, szakmai tanáccsal, szakirodalmi tételek beszerzésével: T. B. Agranat, Bereczki András, Csepregi Márta, Csúcs Sándor, Ulla-Maija Forsberg (Kulonen), Riho Grünthal, Valentin Gusev, Havas Ferenc, Katrin Hiitem, Maticsák Sándor, Pusztay János, Tapani Salminen, Pekka Sammallahti, Sipőcz Katalin, Szerényi Sándor. Segítségükért e helyütt is köszönetemet fejezem ki.

A latin alcím megalkotásakor természetesen kapóra jött nekem az „accusativus” terminus technicus tudománytörténeti pikantériája, hogy tudniillik szakmai melléfogás terméke: „A latin *accusativus* esetnév... könnyen azt a benyomást keltheti, mintha valami v á d o l ó esetről volna szó. Az eredeti görög kifejezés, *πτῶσις αἰτιατική* úgy jellemezte ezt az esetet, mint amely megadja azt, akire vagy amire a cselekvés á t h a t. Minthogy azonban a megfelelő görög ige... azt is jelentette: ’vádolni’, ezt az utóbbit fordították latinra” (SZABÓ 1981: 145) és pl. oroszra is: *винительный падеж*. E szakszó a magyar nyelvtudomány történetében is „vádoló eset” alakban jelent meg egykor (ld. pl. KOVÁCS 2001: 49, 89, 117).

Az uráli és a finnugor alapnyelv eseteiről tudományágunknak szinte a megszületésétől kezdődően komoly viták folytak. Nagyon sok kutató úgy tekintett az uráli-finnugor alapnyelvre, mintha abban kezdtek volna kialakulni az alapvető nyelvtani kategóriák (numerus, declinatio, conjugatio etc.), a szófajok, a morfológiai elemek, a mondat szerkezet, tehát szinte a nyelvkeletkezés állapotában lévőnek tartották.

A legtöbb vitát alighanem a genitívusz váltotta ki (ld. erről pl. HAJDÚ 1981: 137–138), bár tudtommal ennek ősiségét talán nemigen vonták kétségbe.¹ Az akkuzatívusz egykori meglétének és életkorának, valamint mai létezésének megítélésében is komoly nézeteltérések voltak és vannak: némelyek egyértelműen tagadták és tagadják, hogy lett volna ilyen kázus az uráli-finnugor alapnyelvben, illetve egyes mai uráli nyelvek akkuzatívuszát gyanúsítják azzal, hogy nem is létezik. Ez utóbbi témához párszor én is

¹ Egy esetről mégis tudok: TAULI (1952: 28, 1966: 15, 28, 60) kétségbe vonta az uráli alapnyelvi *-n genitívuszrag, az *-m akkuzatívuszrag és a birtokos létezését, és KÜNNAP egy tudománytörténeti méltatásban (1997) úgy kommentálta, hogy TAULINAK egyebek közt ezen nézeteit is el kell fogadnunk.

hozzászóltam, most ismételtén megteszem korábban előadott érveimet újabbakkal kiegészítve.

Az uráli-finnugor alapnyelv morfoszintaktikai szerkezetéről valamikor FARKAS GYULA is igen szélsőséges nézeteket hangoztatott, akinek egyébként igen hiányos ismeretei voltak a nyelvtörténetről, egyebek közt azt állította ugyanis, hogy a magyar csak nagyon későn, kb. ezer évvel ezelőtt kezdte kialakítani esetrendszerét, az osztjákban pedig ez egyáltalán meg sem történt (FARKAS 1956: 7). FARKAS TAULIRA (1952: 28–29) hivatkozva állította, hogy az uráli esetrendszerek teljesen különbözők, és nem hozhatók közös nevezőre. TAULI viszont RAVILÁRA (1945: 158) hivatkozott, aki pl. az akkuzatívusz *-m* ragját minden magyarázat nélkül korábbi képzőből kívánta értelmezni, továbbá a LEHTISALO (1936: 386–387) rekonstruálta **-ma* (TAULINÁL: *-m(a)*) névmásképzőre utalt lehetséges forrásként (vö. pl. finn *muuta-ma* 'néhány', *tä-mä* 'ez'). WICKMAN (1955: 147–148) szakszerűbb megfogalmazásban ugyan, de némileg FARKASHOZ hasonlóan vélekedett (ld. erről HONTI 1997a: 97–98).

Most is – mint mindig – igyekeztem összegyűjteni a fontos nyelvi adatokat és a releváns szakirodalmat, és azok ismeretében fogalmaztam meg álláspontomat, vagyis az én eljárásom változatlanul „nagyon tradicionális” („very traditional”, egyes kritikussaim így nyilatkoztak eljárásomról: FUF 65: 175), engem ugyanis arra tanítottak, amit meg is fogadtam, hogy a nyelvi tények és a szakirodalmi információk ismeretében kell dolgozni... Mivel eléggé bonyolult kérdésekről szólok, sok adatot gyűjtöttem össze, hogy azok birtokában lehetőleg hiteles eredményekhez jussak. Igyekeztem alaposan tájékozódni az általam elért nagy mennyiségű szakirodalmi tételben közzétett nézetekről, közben sikerült eddig előadott magyarázatomat újabb szempontokkal és adatokkal jobban megalapoznom, ezért is vállalkoztam arra, hogy visszatérek ezeknek a problémáknak a tárgyalására. Mivel az általam földolgozott igen bőséges szakirodalom egyes tételei olykor talán nehezen érthetők el esetleges olvasóim számára, ez alkalommal is idézetekkel is próbálom hitelessé tenni az eddigi kutatásokról kialakított felfogásomat. Több alkalommal mégis úgy döntöttem, hogy saját szavaimmal interpretálok mások nézeteit, ezzel ugyanis talán sikerült pontosabban értelmezni a hivatkozott állásfoglalásokat és olvasóim dolgát is megkönnyítenem; némelykor azonban szükségesnek véltem lábjegyzetben közölni az idézetek eredetijét.

Elsősorban tehát az ősi tárgyragokkal és történetükkel foglalkozom, de e kérdéskör nyelvtörténeti és funkcionális okokból magában foglal egyéb eseteket is (genitívusz, datívusz), és kitérek a numerosokra is (dualis, pluralis), amint már a kötet tartalomjegyzéke mutatja. Főleg persze a két, általam ősinek tekintett akkuzatívuszragot vizsgálom meg, ezek pedig a nem személyes névmási névszók **-m* ragja és a személyes névmások **t-* végződése. Az **-m* (a) egyes nyelvekben változatlanul megmaradt, (b) másokban valamilyen más hangalakban őrződött meg, (c) ismét másokban eltűnt, így

pl. az osztjákban és a magyarban nyoma sincs, a *-t-t pedig sokkal kevesebb mai nyelv ismeri (egyés finnnségi nyelvek és az osztják nyelvjárások egy része, valamint a magyar).

Nagyon sok problémával kellett foglalkoznom e munkám során, meggyökeresedett nézeteket kellett felülvizsgálnom, ezek közül többet elutasítottam, helyettük igyekeztem új, hiteles(ebb) magyarázatokkal szolgálni, amelyek gyaníthatólag nem mindig nyerik el esetleges olvasóim tetszését. A közelmúltban egyébként több olyan dolgozatot közöltem, amelyben revideáltam az uráli és azon belül különösen a magyar nyelvészet némely morfológiatörténeti megállapításait, és egyúttal bevallottam, hogy az általam kétségbe vont vagy éppen elutasított nézetekkel szemben eretnek gondolatokat adtam elő megoldási javaslatként, miképpen most is ezt teszem egyes problémák tisztázási kísérlete során. Tudománytörténeti szempontból fontos és hasonló adaléknak vélem, hogy valamikor JAKAB oldotta meg azt a problémát, hogy pl. az *-ít* képzős magyar igék felszólító módú alakjai *ccs* hangalakú morfémaegyüttest tartalmaznak több *-t* tövű igével szemben, amelyekben *ss* van, pl. *tani-ts* ↔ *lá-ss*. Ennek oka, hogy az *-ít* képző alapnyelvi mássalhangzó-kapcsolatra megy vissza: $*kt > *χt > *χt > *it > it$ (JAKAB 1967: 194–195). JAKAB tanulmányát megelőző időkben a kutatók e jelenségnek csak a kivétel voltát konstatálhatták, ezért JAKAB morfológia- és hangtörténeti megoldása akkoriban ugyancsak eretnek ötletnek tűnhetett...

Az egyes talányok elemezgetése, bogozgatása megkívánta, hogy először nyelvenként nyomozgassam, miféle megoldások kínálóznak a rejtélyek megfejtésére, és csak ezt követően kíséreljek meg összefoglalásul megoldással előállni. A szakirodalom tanulmányozása során az a benyomás alakult ki bennem, hogy a kutatók gyakran beleestek a látszat és a valóság közti ellentmondás csapdájába, miként a látszat szerint a Nap forog a Föld körül, a valóság viszont ennek persze éppen az ellenkezője; ezt nekem remélhetőleg sikerült elkerülnöm állításaim megfogalmazásakor.

Technikai kérdések

Az egyes morfológiai elemeket, szintaktikai funkcióikat és életútjukat nyelvenként vagy nyelvcsopontonként mutatom be – és az *Uralisches Etymologisches Wörterbuch* (UEW) teremtette hagyományt követve – a nyugati uráli nyelvektől a keletiek felé haladva. Technikailag a Nyelvtudományi Közleményeknek a több évtizedes hagyományai által kialakított eljárását és az UEW-ét követem.

A szó szerinti idézetekben meghagyom a (magyar stb.) nyelvjárásjelöléseket, egyébként e téren is az UEW hagyományait követem, a rövidítésjegyzékbe viszont fölveszem mindegyiket és feloldásukat is. Ha kiírom a transliterált nem latin betűs helyneveket, a magyar helyesírás szerint járok el, de a nyelvjárások rövidítését az UEW szerint közlöm, pl. „Šer”, de „serkáli osztják nyelvjárás”.